

UOT 821.09

İradə MUSAYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Nizami Gəncəvi adına

Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

iradateacher2011@rambler.ru

POSTMODERNİZMİN DİGƏR ƏDƏBİ-ESTETİK “İZM”LƏRDƏN FƏRQİ

Açar sözlər: modernizm, postmodernizm, modern təfəkkür, sənətin tənəzzülü, klassik formalardan imtina ənənəsi, dekonstruksiya, konstruksiya nəzəriyyəsi və s.

Keywords: modernism, postmodernism, modern thinking, recession of art, tradition of rejection of classical forms, deconstruction, construction theory and etc.

Ключевые слова: модернизм, постмодернизм, современное мышление, упадок искусства, традиция отказа от классических форм, деконструкция, теория строительства и др.

Giriş. Postmodernizm klassik ədəbi estetikalardan fərqli, modernist konsepsiyalar əsasında formalaşan “post” (sonrakı) estetika tezləri ifadə edən bir yaradıcılıq baxışıdır. Bir çox ədəbi cərəyanlar (sürrealizm, neoklassisizm, naturalizm, simvolizm, futurizm, dadaizm, ekzistensializm, personalizm, impressionizm, ekspresionizm) haqqında yalnız bizə yad bir məfhumu işarələrlə anladırımı kimi danışırıq. Modern – gündəlikdə olandır, modernist gündəmin hadisələrinin nəbzini daha tez tutandır. Dünya ədəbiyyatında “İtirilmiş nəsil” haqqında ictimai-siyasi, sosial sferalarda U.Folknerdən əvvəl də danışıldılar. Amma iki müharibə arasında (Birinci və İkinci Dünya müharibələri) yaşamını və insan kimi mahiyyətini, xoşbəxtliyini itirən böyük bir nəslin – əzilmiş və varlığı belə unudulmuş böyük bir ordunun faciəsini obrazlaşdıran ədəbiyyat adamları, yazarlar oldu. V.Hüqo realist idi, həyatın özü qədər realist. Ola bilər, ifadə və təqdim texnologiyasında modern, ya postmodern sərbəstlik, eksperimental yanaşmalar olsun, amma Hüqonun ədəbi manifesti həyatın soyuq üzünü sanki dırnaqları ilə didmək kimi realist zəhməti üzərində qurulmuşdu. Hüqonun obrazları onun modernist yaşamından doğmayıb, Hüqo birbaşa öz qəhrəmanlarının yaşadığı evə, sərgərdan gəzdikləri küçələrə, dalaşdıqları, vuruşduqları barrikadalara girir. Modernistlər realistlərdən həm də ona görə fərqlənir ki, onlar bizim görə bilməyəcəyimiz, amma içimizdə, ruhumuzda, şüuraltımızda olan gizlinlərimizi oyadır, dilləndirir. Onlar görünməyənlər haqqında danışmaqdan qorxmurlar, hətta yuxularını, hissi qavramla duyduqlarını belə hamının başına gələn iş, olmuş və ya olacaq hadisə kimi təqdim etməkdən belə çəkinmirlər. Əlbəttə, onları romantiklərlə eyniləşdirmək olmaz. Onlar realistlər və romantiklər cərəyanından kənarda, amma onların hər ikisinin baxışlarını özündə ehtiva şəklinə inikas olunurlar.

Klassik ədəbi estetikalardan postmodernizmin fərqi. Fərdin cəmiyyətlə ziddiyyəti, fərdin tənhalığı, özünəqapanması, əlbəttə, antik ədəbiyyat nümunələrində də var, bunlar sırf modernizm detalları deyil. Modernizm realizmə üsyan da deyildi,

ənənəvi yaşam tərzini və ya həyata eyni münasibətlə davamı əks etdirməyə üsyan idi, həm də ədəbiyyatda eyni şeyə eyni cür baxmaq ənənəsinə sadıqlıq üsyanı idi. Su milyon illərdir eyni cür axır, amma bu, axıntıya baxışın dəyişməsidir, axmağın forması dəyişmiş, baxış dəyişir. Modernizm və ya başqa, yeni hesab edilən “izm”lər də həmin baxışdakı yenilik, fərqlilik deməkdir. Modernizm dalğası yaşamın, hadisə və çevrilişli zamanların eyni döyüntülərlə vuran ürəyi, obrazlı bədii ifadəsidir. Sadəcə bu baxışdakı (modernistik yanaşmada) coşqunluq və iddialılıq sanki modernizmi daima yeni olan, modern, yeni, fərqli, hətta bitmək bilməyən cərəyan, poetik hava, axın kimi səciyyələndirir. Modernizmin digər nəzəriyyələrdən, ədəbi-estetik “izm”lərdən fərqi həm də onda idi ki, burada mətnləşdirilən hər şeyə həndəsi silsiləvilik, fizika qanunları ilə yanaşma yeniliyi var idi. Ədəbiyyatlaşmış hər məqamın, hadisə və psixoloji səciyyənin riyazi hesablama konturları, konkretliyi yaranmaqda idi. Dünya incəsənətində bütün bunların qanunauyğun tətbiqi görünür. Rəssamlıqdan tutmuş musiqi və teatr səhnələrindəki dekorasiyalardan hər şey detallaşır. Şüur axınının bir mərkəzi nöqtədən başlanğıc almasını Mikelancelo və başqa rəssamlar fırça ilə, bəstəkarlar səslərlə nöqtələyir, konkretləşdirir. Bethoven 9-cu simfoniyasında bu axının qarşısını ala bilmir, səs, ahənglə ifadə olunan şüur axını musiqi alətləri vasitəsilə ifadə etməkdə aciz qalır və insan səslərini sanki “köməyə çağırır”, ilk dəfə öz simfoniyasında (dünya dərkini ahəngə, harmonik obraz donuna – nota salmaq, çərçivələmək üçün) sənət səddini, həddini aşır, sahillə haşiyələnmiş dənizin suyunu daşıdır, dalğaları coşdurur. Düşüncə, özünüdərk və mədəniyyət hadisəsi, yeni estetik baxış olan modernizm yaradıcılığın bütün sahələrində coşqunluğun, dərkə sıçrayışın eyni anda baş verdiyi situasiyanın elə həmin çılgınlıqla da əks-səda verməsidir. Sükut pozulur, hisslər və xəyallar, düşüncələr hər detalda sürətlilik, oyanma, tərpəniş və fəzilət, ağıl nişanəsi axtarır. Bozluqda səslər eyni ahənglə təkrarlanan taqqıltı, rəngləri eyni çalarda ilişib qalmış yekrənglik qədər sıxıntılı idi – İ.Levitanın “Əbədi sükutda” əsərində olduğu kimi. Ovqat belə tabloda donur. Modernist olan bütün əsərlərdə isə sürət, hərəkət və təsirlilik, dəyişmə, dəyişdirmə var. Modernizm ədəbiyyatımızda və mədəniyyətimizin başqa sahələrində cərəyan, mütəmadi və inkişafistiqamətli məktəb kimi yox, fragmentallıqla, detallarla tək-tək müəlliflərdə və bəzi əsərlərdə özünü göstərdi. XX əsrin əvvəllərində cərəyanlaşmağa başlayan Azərbaycan modernizminin qarşısı sovet inqilabı ilə alındı və düşüncənin sahəsi də elə həmin vaxtdan çərçivələndi. Yalnız SSRİ məkanında baş verən ictimai-siyasi, sosial dəyişmələrdən sonra, 1960-cı illərdə həmin fikrin, baxış və yanaşmanın davamı olaraq yeni, nisbətən fərqli mədəni-estetik və fəlsəfi-intellektual sənət, ədəbiyyat nümunələri yarandı. Musiqidə Qara Qarayev, Fikrət Əmirov, Arif Məlikov, Cövdət Hacıyev, Niyazi, Vəqif Mustafazadə, rəssamlıqda Mikayıl Abdullayev, Toğrul Nərimanbəyov, Tahir Salahov, Səttar Bəhlulzadə, Mircavad Cavadov və başqalarının adını çəkə bilərik.

Modernistik yanaşmaların çoxunu zamanında hətta “sənətin tənəzzülü” kimi qiymətləndirənlər, daha doğrusu, qiymətdən salanlar olub. Modernizm insanın yaşam, özünüdərk fəlsəfəsi ilə məşğul olan bir məqsədlilikdir. Hər şey burada – bu balaca

dünyada – insanda baş verir. İnsan əhatəsini, hətta zamanı, məkan hüdudsuzluğunu belə içində yerləşdirə bilir. İnsan yaşadığı modern dünyanın obrazı kimi çıxış edir. E.Heminqueyin “Qoca və dəniz” əsərinin qəhrəmanı sonadək mübarizə aparmağın, nail olmağın və əngəllərə, qaranlıqlara qalib gəlməyin, xoşbəxtliyi dırnaqları ilə qoparıb əldə etməyin örnəyini göstərir, eləcə də Bethovenin 9-cu simfoniyasının sonunda “Sevinəcə doğru” adlı şeirin xorda oxunması həmin ideyaya köklənmişdir. Sona doğru hərəkətilikdə uğur və qələbə tərənnüm edilir. Məlum aqibət – ölüm yox, ölümsüzlük, taleyin nəsibi yox, “öz”ün mücadilə ilə əldə etdiyi uğurlu aqibət haqqında danışılır. Modern təfəkkür insanı inandırır ki, o özünü xoşbəxt edə bilər. Bu ədəbi-estetik baxış insanı Allaha yaxınlaşdırır. Diqqəti özünə, daxilinə yönəldilmiş insan o qədər özünü, varlığını, mənəvi təbəddülatlarını analiz edir ki, orada Allahı da görür, tanıyır və artıq suallarını İlahi ədalət işığında çözməyə başlayır. Bu münasibət, bu İlahi məqam fəlsəfəsi isə bizə klassik Şərq, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında əsrlər öncə aləmə yayılmış sufizm nəzəriyyəsinin ana ideyasını xatırlatdı. Klassik ədəbiyyatımızda axtarsaq, həmin modern, yeni təfəkkürlü və fərqli düşüncəli, fərqli davranışlı, müqavimət göstərən, ali məqamlarda özünü təsdiq etmək istəyən insanı görəcəyik. İlk olaraq İ.Nəsimi poeziyasındakı insanı. Nəsimi fəlsəfəsindəki insan A.Kamyunun, E.Heminqueyin, A.Ekzüperinin, U.Folknerin, V.Vulfun qəhrəmanlarının sələfi kimi də təhlil oluna bilər. Öz halına diksinib oyanan (Ey özündən bixəbər qafil, oyan! – İ.Nəsimi). Nəsimi insanını Qərb bir neçə əsr sonra oyatdı. Adına gah “renessans adamı”, gah “intibah adamı” dedi, gah da “itirilmiş nəsil adamı” və s. İslam mədəniyyətinin Avropa İntibahı üçün zəmin olan fəlsəfəsinin mahiyyətini açmaq problemimiz var.

Modern təfəkkürün yaranması və formalaşması. Modern təfəkkürün yaranması və formalaşması müxtəlif sənət sahələrini bürüməsi, təbii ki, zamanın ictimai-siyasi, sosial-mədəni intibahlarından doğur. İstənilən böyük ədəbiyyat mərhələsi həmişə aid olduğu dövrün ictimai-siyasi hadisələrinin bətnindən zühur edib. Məsələn, XIX əsr Qərb ədəbiyyatı, eləcə də rus və Azərbaycan ədəbiyyatı intibahı əslində elə həmin xaoslu, təbəddülatlı, sosial-siyasi hadisələr bolluğunun olduğu zamanın məhsulu idi. İnqilablardan, müharibələrdən sonra qorxusunu unudan və müqavimətlərə sinə gərən insanlar “psixologiyası zədələnmiş insan” kimi qələmə verilirdi.

Modern ədəbiyyat da elədir, qorxusunu unutmuş insanların ədəbiyyatıdır. Məişətdən, fiziki varlığın arzularından, istəklərindən, komplekslərindən, “ictimai qınağ”dan tənələrdən ehtiyatlanmaq həddindən imtina etmiş insanların ədəbiyyatıdır. Nəsihətçilik, əxlaqi-didaktik möizəçilikdən uzaqdır. Maarifçilikdən daha çox insanın qarşısına özünütanıma və özünüyaratma, yenidən özünüyaratma missiyasını qoymuşdur. Qərb modernizmində təkamül və sivilizasiya əxlaqına köklənmək ideyası sufizmdəki kamilləşmə məqsədinə bərabər idi. Şərq və Qərb mədəniyyətini, dünyagörüşünü vəhdətdə götürməyə çalışan Şopenhauer “dünya iradəsi” ideyası ilə yeni fəlsəfi baxış və modern ədəbi estetika tezislərini təqdim etdi.

Modernizm estetikasının davamı və “sonrası” kimi postmodernizm gözənlilməzliyi meydana çıxır.

“Postmodernizm” anlayışına ilk dəfə Rudolf Panvizin “Die Krisis der europaischen Kultur” (1917) əsərində rast gəlinir. Rudolf Panviz “postmodernizm” anlayışını Qərb sivilizasiyasının Birinci Dünya müharibəsi dövründəki olan vəziyyətinin faciəvi xarakterdə olmasını göstərmək üçün işlətməmişdir. Postmodernizm ədəbiyyat kateqoriyası kimi Federiko de Onisin “Antología de la poesía post-modernism hispanoamericana, 1882-1932” (1934) əsərində işlənmişdir. Postmodernizm ətrafında mübahisələr 1960-cı illərin sonlarında Fransada, 1970-ci illərdə isə Amerikada və Yaponiyada geniş yayılır. Fransız alimi J.-F.Liotar “La condition postmoderne” əsəri ilə postmodernizmin cəmiyyətdə populyarlıq qazanmasına təkan verir. Amerikalı Çarlz Cenks “Postmodernizm memarlığın dili” (1977) əsərində postmodernizm fenomeninin əsas əlamətlərini və qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmişdir. Ç.Cenksin mülahizələri postmodernizm nəzəriyyəsinin formalaşmasına önəmli təsir göstərmişdir. 1980-ci illərdən postmodernizm bir cərəyan kimi Qərb mədəniyyətində özünü göstərməyə başlayır” [8, s.4].

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ədəbi-mədəni düşüncədə, ümumən incəsənətdə, eləcə də fəlsəfədə klassik formalardan imtina ənənəsi yaranmağa başladı. Dekonstruksiya, şablonların dağıdılması və yenidən konstruksiya nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanması prosesinin özü postmodern təfəkkür tərzini yaratdı. Postmodernizmdə zamansızlıq və ya zamanı subyektivləşdirmə üsulu var. Burada insanlar sanki dünya zamanı, hamının işlətdiyi vaxt ölçüləri – il, ay, saat və s. ilə deyil, öz təqvimini ilə işləyir. Burada tarix ancaq bizim anladığımız kimi “keçmiş” demək deyil. İnsan zamanın yox, zaman insanın içindədir. Hər şey şüur axınında olduğu kimi, insanın hiss və düşüncələrinin axarında hüdudsuz ola bilər. Sərhədlər, qəliblər, şlaqbaumlar götürülür. İnsanın iradəsi şüurlu şəkildə, dünyanı dərk edə bilən postmodernizm həssaslıqla ilahi məqama doğru can atır. Bu canatmada dünya bütün “anti”ləri və paradoksları ilə belə vəhdətlənir, vahidləşir, bütövlənir. Bütün bu proseslərdə sistemləşdirmə, qurma, vəhdətə gətirmə və yenidən dağıtma, pozma və xaos yaratma “sənətkarlığı” yeni ədəbi-estetik baxış rakursu – postmodern estetika yaradır.

“Dekonstruksiyanın üsullarını həmçinin R.Bart da işləyib hazırlamışdır. Dekonstruksiya elementlərin xaos (nizamsız) yığınıni təmsil edən varlığın bədii inikasını əks etdirən alətdir. Postmodernizm dünyanı səbəb-nəticə bağlarının qırıldığı bir xaos kimi dəyərləndirir. Şüur isə həmin situasiyada xaosu anlamaq vəsitəsinə çevrilir. Kosmos və xaos və “qızıl orta” kimi universalialar arasında balans edərək kompromisdə dayanırlar. Göstərilən iki başlanğıcın mənasız birləşməsi kimi “xaosmos” termini əmələ gəlmişdir” [8, s.9].

Postmodernizm estetik şüur və “qabaqcıl” fəlsəfi düşüncə növü kimi. Cəmiyyətimizin ictimai şüur təkamülündə olan problem, təbii ki, ədəbiyyatda da öz ifadəsini tapır. O cəmiyyətlərdə ki sosial-siyasi fəallıq, erudisiyalı və idraki qabiliyyəti ilə Kainatı dolaşa bilən dünyagörüş yoxdur, həmin toplumlarda zaman da ağırlaşır, təkrarlanır. Bizim cəmiyyətin özünüifadəsindəki və ümumiyyətlə, ictimai düşüncədəki təkrarlar, yerindəsaymalar zamanla bizim aramızda anlaşılmazlıq yaradıb, zaman sanki bizi yorur.

“Fransız J.F.Liotar, amerikalılar İ.Hassan və F.Ceymson, hollandiyalı D.Fokkema, ingilislər C.Batler, D.Loc və başqaları postmodernist tənqidin öncül nümayəndələridir. Postmodernist tənqid əsas vəzifəsini ilk növbədə bədii mətnin təşkili səviyyəsində emosionallıq nöqteyi-nəzərindən özümlü xüsusiyyətlərə malik dünyagörüşü kompleksini üzə çıxarmaqda görür. Bu cərəyanın tərəfdarları ədəbi-bədii nümunələrin ümumən ədəbi prosesin təhlilində “dünya xaos kimi”, “postmodernist həssaslıq”, “dünya mətn kimi”, intertekstuallıq, “nüfuzluların böhranı”, epistemoloji tərəddüd, müəllif maskası, ikili kod, təhkiyənin parodik modusu, pastiş, ziddiyyətlik, diskretlik, təhkiyənin fraqmentarlığı, metatəhkiyə və s. özümlü anlayışlardan istifadə edirlər” [2].

V.V.Bıçkov “Estetika” adlı dərslisinin “Sənətin fenomenologiyası: Modernizm. Postmodernizm” adlanan VI fəslində yazır ki, postmodernizm estetik şüur və “qabaqcıl” fəlsəfi düşüncə növü kimi xüsusi tərifə, nəzəriyyəyə sığmır. XX əsrin sonunda bəşəriyyət tarixinin aydınca görünən, ümumiləşdirilmiş və həm də qeyri-müəyyən bir konsepsiya ifadə edən estetikası kimi postmodernizm mədəniyyət, ədəbiyyat, ədəbi və bədii tənqid, eləcə də estetika sahəsində, fəlsəfə, siyasət, elm, nəhayət, bütün mədəni sivilizasiya prosesində yeganə yeni baxış tərzidir. Postmodernizm həmçinin bir sıra parametrlər və xronoloji çərçivələr baxımından modernizmin və avanqardizmin fərqli tərifləri və təsvirlərini də özündə əks etdirir. Burada mən bu terminin mənimsənilməsini bədii və estetik mədəniyyətdə olan vəziyyətlə əlaqələndirirəm. XIX əsr və anlayışların semantik əlaqələndirilməsi çərçivəsi: avanqardizm – modernizm – postmodernizm” [1, s.249].

Paris və Kaliforniya universitetlərinin professoru J.F.Lyotard 1979-cu ildə “Postmodern vəziyyət” adlı əsərini yazdı. Professor bu əsəri yazmaqla postmodernizm haqqındakı qeyri-dəqiq və əsaslandırılmamış, pərakəndə tezis və nəzəriyyələrin yayılmasına son qoydu. Onun kitabındakı fəsillər bu ədəbi-estetik cərəyanın yeni bir baxış kimi nəzəriyyəsini yaratmaq, ona aid terminləri dəqiqləşdirmək, postmodernizmin tədrisi və təbliği prosesini tədqiqatlar vasitəsilə qanuniləşdirmək problemini ortaya atan ideya əsasında yazılmışdı. Müəllif postmodernizm estetizmi və mahiyyəti fonunda ictimai əlaqənin xüsusiyyətləri, sosial münasibətin alternativ, sosial əlaqənin xarakteri, postmodern perspektiv, ədəbiyyat biliklərinin praktikası, elmi biliklərin praktikası, informasiyanın praktikası, biliklərin legitimləşdirilməsi, bilikləri legitimləşdirən hekayələr, informasiya cəmiyyətlərində bilik, problem qoyuluşu, metod və ya methodsuzluq, dil oyunları, performans, tədris və onun effektivliyi ilə qanuniləşdirmə, postmodern bilik və qeyri-sabitliyin axtarışı kimi mövzuların tədqiqatını aparır və nəticədə postmodernizmi müasirliyə alternativ olan zəruri doğuş kimi dəyərləndirir. J.F.Lyotard hətta postmodernizmi cəmiyyətdəki qeyri-sabitliyi axtarır tapan elm kimi səciyyələndirirdi. “Bu tədqiqatın nəticəsi kimi deyə bilərik ki, davamlı fərqlənən bir funksiya, bilik paradigması və əvvəlki nəzəriyyələr prioritetini itirmişdir. Postmodern elm tərəddüdlü qərar vermə, azad şəkildə məsələlərə yanaşma, bitməmiş məlumatlar, “frakta”, fəlakətlər və praqmatik paradokslarla müşahidə edilən münaqişələrlə zəngin olan ziddiyyətli inkişaf prosesini izləyir, təhlil edir. Sözün mənasını dəyişir, belə bir dəyişikliyin necə olacağını izah edir. Bunun nə olduğunu

bilmir, sanki bir anlaşılmazlıq yaradır. Postmodern elm ən parlaq şəkildə başa düşülən, real və qeyri-real olanlar arasındakı fundamental fərqi izah edə bilən qanuni bir model təklif edir” [3, s.130].

Tədqiqatçı postmodern nəzəriyyə ilə bu əlaqəni, ictimai təfəkkürdəki qeyri-sabitliyi və səbəb-nəticə, başlanğıc-son nüanslarını tapmağın mümkünliyünü göstərir.

Postmodern yazıçı, sənət estetikası və cəmiyyətin problemləri. “Postmodern elmi biliklərin təəccüblü bir xüsusiyyəti onun qanuniləşdirilməsinə dair qaydalara tədriclə nail olması faktıdır. Həm də onun qanunları öz-özünə yaranırmış kimi görünür. XIX əsrin sonlarında bu barədə “fəlsəfi pragmatizm” və ya “məntiqi pozitivizm” nəzəriyyəçiləri elmi fikirlər irəli sürmüşlər. O da aydındır ki, qanunlar müəyyən dərəcədə postmodernizmin təbiətində olan paradokslar və qeyri-müəyyən, mürəkkəb situasiyalar haqqında müəyyən məhdudiyyətlər qoyur” [3, s.132].

J.F.Lyotard cəmiyyət üçün ən azı iki əsas yanaşma modelinin olduğunu söyləyirdi: “Ən çox inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə bilik mövzusunı müzakirə etmək istəyirsinizsə, əvvəlcə bu cəmiyyətə hansı metodik ölçünün tətbiq ediləcəyi ilə bağlı sual vermək lazımdır. Sadələşdirmə üsulu ilə, əsasən, son yarım əsrdə cəmiyyət üçün ən azı iki əsas yanaşma modelinin olduğunu söyləmək uyğun ola bilər. Cəmiyyət ya funksional bir bütövlük təşkil edir və ya ikiye bölünür. Birinci modelin nümunəsi ən azı, post-müharibədə (müharibədənsonrakı dövrdə) və onun məktəbi (marksizmin formalaşmasının ikinci modeli dialektikanı sinfi müharibənin ikili prinsipi və bu konstitusiyanın bütün tamamlayıcı məktəbləri arasındakı fərqlərə baxmayaraq, sinfi müharibənin dualistliyi kimi qəbul edənlər) tərəfindən təklif olunmuşdu” [3, s.134].

Postmodern yazıçı olmaq həm də müəllifin dünyagörüşü, sənətə və ədəbiyyata, həyata baxış tərzilə bağlıdır. Sovet ədəbi məktəbinə məxsus yazıçı olaraq uzun illər yazıb-yaradan romançıların bu estetika ilə əsər yazması mümkünsüz görünür. Onlar sosializm realizmi metodu ilə yazdıqları əsərdə yaşadıkları dövrün totalitarizm xəstəliyini əks etdirməyə cəsarət etmirdilər. Totalitarizm isə antik dövrdən üzü bu yana daima əsl ədəbiyyatın problemi kimi mətnləşib. V.Sorokinə jurnalistin ünvanladığı “Sizin sevimli mövzularınızdan biri totalitarizmdir, axı nəyə görə o sizə belə maraqlıdır” sualına o, belə cavab verir: “Çünki o, çox nadir və zəhərli bitkidir. Totalitarizm min ildə bir dəfə baş qaldırır çiçəkləyir, o, çox ekzotik və təhlükəlidir, buna görə də ona şüşə arxasından baxmaq daha yaxşıdır. Totalitarizm istisna təşkil edən haldır, belə ki, birdən-birə on milyonlarla insan bir ideyanın xəstəsinə çevrilir, belə demək olar ki, o ideya ilə birlikdə yaşamağa başlayır. İnsanlıq tarixində belə hadisələr olduqca nadir baş verir. Bunun üçün də belə fenomen məni həm yazıçı, həm də sosioloq kimi maraqlandırır. Həmçinin onun kökünü kəsmək olduqca çətinidir. Bunun üçün mentaliteti dəyişmək lazımdır. Rusiyada çox adam birdən-birə “Jiqu-li”dən” “Mercedes”ə keçdi və indi istirahət üçün Krıma deyil, Kanar adalarına gedirlər, amma onların mentaliteti əvvəlki kimi qalıb. Ola bilsin, hələ uzun müddət beləcə qalacaq” [7].

Azərbaycan ədəbiyyatında postmodernizm ədəbi-estetik kateqoriyası. Müasir rus ədəbiyyatının alternativsiz postmodern yazıçısı hesab edilən Vladimir

Sorokin təkcə hər yeni romanı ilə deyil, həm də sosial-siyasi sahələrdə baş verən hadisələrə reaksiyası və davranışları, mövzu seçimi məsələsində tarixdə yaşamış və eyni zamanda müasirləri olan adamları əsərinin qəhrəmanı seçməsi cəsarəti ilə tanınır. Sorokinin hətta onların obrazı ilə satirik tərzdə davranması da onun postmodern təbiəti ilə tam üst-üstə düşür. Bəzən yazıçı olmağın missiyasından imtinanın özündə də postmodern estetika elementlərinin olduğunu görürük. Məsələn, jurnalistin “Bir dəfə özünüzü yazıçı hesab etmədiyinizi demişdiniz. Hələ də belə düşünürsünüz?” sualına cavab olaraq demişdir: “Özümü ona görə yazıçı hesab etmədiyimi demişəm ki, rus ənənəsinə görə, yazıçı müəllim, peyğəmbər və dissidentdir. Bu üç ünvandan heç birini özümə uyğun görmürəm. Mən müəllim deyiləm, çünki ədəbiyyat heç nə öyrətmir. Kiminsə əlinə kağız, qələm alması hələ onun başqalarından ağıllı olması anlamına gəlmir ki... Peyğəmbər də deyiləm, çünki Soljenitsin kimi heç vaxt durub Rusiyanın qurulması ilə bağlı məsləhətlər verəsi deyiləm. Dissident də deyiləm, çünki hər hansı siyasi görüşüm yoxdur. Ölkəni kimin idarə etməsi məni heç zərrəcə də maraqlandırmır. Rusiya həmişə onu idarə edənlərdən çox-çox böyük olub. Onun üçün də özümü yazıçı adlandırmaqdan xoşum gəlmir. Mən, sadəcə, ədəbiyyatçıyam” [5].

Azərbaycan ədəbiyyatında postmodernizm haqqında bir ədəbi-estetik kateqoriya kimi yalnız 2000-ci illərdən danışılmağa başlandı. Təəssüf ki, bu barədə ədəbiyyatşünaslıq, ədəbiyyat nəzəriyyəsi baxışları dünya postmodern mədəniyyəti, elmi-nəzəri tezisləri əsasında formalaşmadı. İlk olaraq yazarlar, publisistlər, kulturoloqlar fikir söylədi. Dünya ədəbiyyatşünaslığından çox az material systemsiz şəkildə tərcümə olundu. Eksperimentlərin isə çoxu uğursuz oldu. H.Herisçi (“Nekroloq”), R.Qaraca (“Əyri evin qadını”), A.Yenisey (“Gölə qamış sancan”), Ş.Gerani (“İntihar hörüyü”), C.Cavanşir (“İtirilmiş əlyazma”) və onlarla gənc müəllif bir-iki roman və eləcə də şeirlərini postmodern estetika ilə yazdığını sübut etmək istədi. Lakin bütün bu nümunələrdə həqiqi postmodern təfəkkür, tərz, üslub və üslubsuzluq yeni estetika kimi əksini tapmadı. Azərbaycan bədii təfəkküründə postmodern özünüifadə formasının nümunələri dünya postmodern ədəbiyyatı modeli ilə uyğunlaşmadı. Bəlkə də, ilk növbədə bir yeni, modern cəmiyyət zərurəti olmalıymış. Daim yeni ifadə üsulları axtaran postmodernizm sosial-siyasi, ictimai və iqtisadi inkişafda da bağlı estetik təmayül kimi izah olunmalıdır. Yazarların tam özünüifadə sərbəstliyi, dünyaya baxış erudisiyasındakı polifoniya və s. bu kimi şərtlər ödənilməmiş kimi göründü. Sıxılmış, qılaflı, qəliblənmiş təfəkkür modeli sosializm realizmi metodundan birbaşa postmodernizm azadlığına keçid edə bilmədi. Bədii təfəkkürdə həyatın bütün təzahür formaları əsərin kompozisiyası, süjeti, mövzu və ideyası səviyyəsində postmodernist tərz, üslub və ifadə estetikası ilə üst-üstə düşmədi. Bizim yaşam tərzimiz, bir çox hallarda cəmiyyətdəki durğunluq, monoton həyat formulu postmodern intellektualıq üçün əlverişli şərait yaratmadı və s.

Nəticə. Yeni, fərqli dünyagörüşü və estetik baxış kimi ədəbi, fəlsəfi, ictimai-siyasi və etik kateqoriyalardakı sərhədləri dağıdan postmodernizm fərqlərin təxəyyül kəşfi kimi deyil, global mahiyyətli hadisələrin nəticəsi tək meydana çıxdı. Müharibələr, sosial-siyasi dəyişiklik, elmi-texniki inqilablar və mədəni intibahlar

nəticəsində yaranan bu estetikani mədəniyyətin, fəlsəfənin və cəmiyyət əxlaqı kodeksinin dəyişiklik və tempi kimi də səciyyələndirmək olar.

Artıq dünyanın aparıcı cərəyanına çevrilmiş postmodernizm nəzəriyyəsinin formalaşmasında filosof J.Liotarın, Jak Derridanın fəlsəfi tezisləri əsas rol oynayır. Dünyanı mətn kimi təhlil obyektinə çevirən, onun üzərində dağıdıcı təxəyyüllə elmi-nəzəri eksperimentlər aparan postmodernistlər “qara yumor” adlı məktəbin ədəbi, fəlsəfi-estetik hərəkətdə rolunu genişləndirmişlər. C.Bart, D.Bartel, T.Pinçon, C.P.Danlivi, U.Eko, U.Gibson, C.Barns, İ.Kalvino kimi eksperimentçilər ədəbi-bədii və elmi-nəzəri nümunələrlə postmodern baxış formulu təqdim etmişlər.

Cərəyan kimi genişlənən bu nəzəri, ədəbi-estetik yanaşmanın inkişafını izləsək, ədəbiyyatşünaslıq metodologiyası kimi təhlil etsək, onun özündənəvvəlki estetikalarla zidd mövqedə dayandığını görəcəyik. Təbii ki, sırf orijinal konsepsiya kimi də təcrid etmək doğru deyil, özündənəvvəlki cərəyanların tezisləri bəzən nizamlı, bəzən isə dağıdılmış, təhrif olunmuş şəkildə bu nəzəriyyədə əks olunur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Бычков В.В. Эстетика: Учебник. Москва: М.Гардарики, 2004, 556 с
2. Quliyev Q. Postmodernizm və bədii ədəbiyyat. “525-ci qəzet”, 2016, 05 oktyabr.
3. Лиотар Ж.Ф. Состояние постмодерна. Санкт-Петербург: Алтейя, 1998, 161 с.
4. Ломидзе Г. Единство и многообразие. Москва: Советский писатель, 1957, 290 с.
5. Мандельштам О. Конец романа. Собрание сочинений в трёх томах, том второй. Проза. Мюнхен: Международное Литературное Содружество, 1971, 774 с.
6. Манн Т. Искусство романа. Собрание сочинений в десяти томах, том десятый. Статьи, Москва: Художественная литература, 1961, 696 с.
7. Sorokin V. Totalitarizm – ekzotik və zəhərli, olduqca nadir görülən və təhlükəli bir bitki növüdür. <http://qaynarxeber.com/musahibe/1123-totalitarizm-ekzotik-ve-zeherli-olduqca-nadir-gorulen-ve-tehlukeli-bir-bitki-novudur.html>
8. Şərifova S. Çağdaş Azərbaycan postmodern romanı. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 104 s.

Irada Musayeva

The difference of postmodernism from other literary-aesthetics "ism"

Summary

The article describes the essence of the literary aesthetics of postmodernism and emphasizes its formation period and analysis in the world literary-theoretical thought. In the end of the XIX century and the beginning of the XX century, a new tradition of rejection of classical forms in literary-cultural thought, universal art and philosophy has been revealed. The process of deconstruction, the destruction of templates, and the process of reconstructing of the theory itself have created a post-modern thinking style. Postmodernism has a method of timelessness or subjectiviza-

tion. Here people act like they are working according to their own calendar instead of the year, month and the hour that all the people around the world work. Here the history doesn't mean "the past" as we think it is. Human is not in the time, but time is in the human. As everything is in the flow of consciousness, human emotions and thoughts can also be infinite. Borders, molds and barriers are taken out. The will of human is consciously directed towards the divine point of intuitive sensibility that can comprehend the world. In this direction, the world is aligned, united and integrated with all "anti" and paradoxes. In all these processes, "mastership" of a systematization, creation, unification, redistribution, distortion and chaos creates a new literary-aesthetic look – postmodern aesthetics.

Ирада Мусаева

**Отличие постмодернизма от других
литературно-эстетических «изм»ов**

Резюме

В статье раскрывается сущность литературной эстетики постмодернизма, обращается внимание на его эпоху возникновения и её анализ в мировой литературно-теоретической мысли. Показано, что в конце XIX – начале XX вв. возникла традиция отказа от классических форм в литературно-культурной мысли, как в общем искусстве, так и в философии. Процесс деконструкции, разрушение шаблонов и процесс перестройки самой теории создали стиль постмодернистского мышления. У постмодернизма есть метод безвременья или субъективизации времени. Здесь люди, словно работают не по мировому времени, измерениями времени – год, месяц, час, а по своему календарю. История здесь не означает «прошлое», как мы его понимаем. Не человек во времени, а время в нём. Все, как поток сознания, может быть безграничным в ходе человеческих эмоций и мыслей. Границы, формы, стволы взяты. Воля человека сознательно направлена на божественную точку интуитивной чувствительности, способной постичь мир. В этом пробуждении мир выровнен, сплочен и интегрирован со всеми «антипарадоксами» и парадоксами. Во всех этих процессах «мастерство» создаёт новый литературно-эстетический облик – эстетику постмодерна – систематизацию, построение, объединение и перераспределение, искажение и хаос.